

Türkiye Türkçesinde Birleşik Eklerle Oluşturulmuş Sözlük Ögeleri

lanım dışı kelimedir. Bazı kelimelerde *-lA-* ve *-k* eki birleşmeden kullanılabilir. Örnek: *patlak* (*patla-*), *çatlak* (*çatla-*), *hortlak* (*hortla-*), *ıslak* (*ısla-*), *otlak* (*otla-*) vb.

...+CI-IIIk[+]: İsimden isim yapan *-CI* eki, bazı kelimelerde *-IIk* ekiyle birleşerek kullanılmaktadır. Örnek: *evcilik*, *hayvancılık*, *kovboyculuk* vb. Ayrıca, TS'ye girmemiş olan ancak çocuk dilinde kullanılan *doktorculuk*, *öğretmençilik*, *askercilik*, *polisçilik* gibi kelimelerde de aynı durum vardır. *Evcil*⁶, *hayvancı*, *kovboycu*, *doktorcu*, *öğretmeni*, *askerci*, *polisçi* kelimeleri kullanım dışı kelimedir. Bunların yanında, birçok kelime *-CI* ve *-IIk* ekleri birleşmeden kullanılabilir. Örnek: *işçilik* (*işçi*), *demircilik* (*demirci*), *kitapçılık* (*kitapçı*), *savaşçılık* (*savaşçı*), *yayıncılık* (*yayıncı*), *sağcılık* (*sağcı*), *solculuk* (*solcu*), *Türkçülük* (*Türkçü*) vb.

...+A-t-: İsimden fiil yapan *-A-* ekiyle fiilden fiil yapan *-t-* eki, bazı kelimelerde birleşerek kullanılmaktadır. Örnek: *Donatmak*, *gözetmek*, *yönetmek*. Bu durumda, şimdilik kullanımı bulunmayan *dona-*, *göze-*, *yöne-* fiilleri de kullanım dışı kelimedir. Bu ekler *kanat-* (*kana-*), *boşat-* (*boşa-*), *yaşat-* (*yaşa-*), *oynat-* (*oyna-* < *oyun-a*) gibi kelimelerde birleşmeden kullanılabilir.

...°ş-tIr-: Fiilden fiil yapan *-ş-* ve *-tIr-* ekleri *araştır-*, *ovuştur-*, *sürüştür-*, *serpiştir-*, *eleştir-* gibi kelimelerde birleşerek görev yapmaktadır. *Araş-*, *ovuş-*, *sürüş-*, *serpiş-*, *eleş-* fiilleri aktif olarak kullanılmadığı için kullanım dışı kelimedir. Bu ekler *dövüştür-* (*dövüş-*), *koşuştur-* (*koşuş-*), *sıkıştır-* (*sıkış-*), *tutuştur-* (*tutuş-*), *yetiştir-* (*yetiş-*) gibi fiillerde birleşmeden de görev yapabilmektedir.

...°ş-mA[+]: *Dayanışma* ve *duruşma* kelimelerinde *-ş-* ve *-mA* ekleri birleşerek kullanılmaktadır. Şimdilik kullanılmayan *dayanış-** ve *duruş-* fiilleri kullanım dışı kelimedir. Bu iki ek, birçok kelime *birleşmeden* kullanılabilir. Örnek: *çekişme* (*çekiş-*), *örtüşme* (*örtüş-*), *sürtüşme* (*sürtüş-*), *takışma* (*takış-*), *görüşme* (*görüş-*), *yazışma* (*yazış-*), *anlaşma* (*anlaş-*), *tanışma* (*tanış-*), *tutuşma* (*tutuş-*), *dövüşme* (*dövüş-*) vb.

...°n-tI[+]: Bazı kelimelerde *-n-* ve *-tI* ekleri birleşerek kullanılmaktadır. Örnek: *Çıkıntı*, *girinti*, *kırıntı*, *kuruntu*, *sıkıntı*, *söküntü*, *kesinti*, *yzkıntı*. Kullanımı bulunmayan *çıkın-*, *girin-*, *kırın-*, *kurun-*, *sıkın-*, *sökün-*, *kesin-*, *yzkın-* fiilleri kullanım dışı kelimedir. Bu ekler bağlantı (*bağlan-*), görüntü (*görün-*), okuntu (*okun-*), sallantı (*sallan-*), saplantı (*saplan-*), çalıntı (*çalın-*) gibi kelimelerde birleşmeden kullanılabilir.

...°m-II[+]: *Sorumlu*, *ilimli*, *tutumlu*, *olumlu*, *ötümlü* gibi kelimelerde *-m-*

⁶ Aslında *evci* kelimesi "tatil günlerini evinde geçiren (yatılı öğrenci, er vb.)" (TS: 744) anlamında kullanılmaktadır. Fakat *evcilik* kelimesinin türetilmesinde bu anlamdaki *evci* kelimesi dikkate alınmamış; *-cilik* eki bir bütün olarak *ev* kelimesine eklenmiş olmalıdır.

ve -II ekleri birleşerek kullanılmaktadır. *Sorum, ılım, tutum**⁷, *olum* ve *ötüm* şimdilik kullanılmamaktadır; bu sebeple bu kelimeler kullanım dışı kelimedir. Bu iki ek *ölümlü* (*ölüm*), *çekimli* (*çekim*), *eğimli* (*eğim*), *verimli* (*verim*), *dönüşümlü* (*dönüşüm*), *görünümlü* (*görünüm*) gibi kelimelerde birleşmeden de görev yapabilmektedir.

...-°m-sIz[+]: -m eki, -II ekiyle olduğu gibi bazı kelimelerde de -sIz ekiyle birleşerek kullanılabilir. Örnek: *sorumsuz, tutumsuz, olumsuz, ötümsüz*. *Sorum, tutum**, *olum* ve *ötüm* şimdilik kullanım dışı kelimedir. *Ölümsüz* (*ölüm*), *çekimsiz* (*çekim*), *verimsiz* (*verim*), *eğimsiz* (*eğim*), *eğitimsiz* (*eğitim*) gibi kelimelerde -m ve -sIz ekleri birleşmeden kullanılmaktadır.

...-°k-II[+]: Fiilden isim yapan -k eki bazı kelimelerde -II ekiyle birleşerek kullanılmaktadır. Örnek: *acıklı, becerikli, dayanıklı, danışıklı*. Bu durumda *acık, becerik, dayanık* ve *danışık** kullanım dışı kelimedir. Bu ekler *sarıklı* (*sarık*), *kapaklı* (*kapak*), *istekli* (*istek*), *katıklı* (*katık*) gibi kelimelerde birleşmeden kullanılmaktadır.

...-°k-sIz+: *Beceriksiz* ve *dayanaksız* kelimelerinde -k ile -sIz ekleri birleşerek kullanılmaktadır. *Becerik* ve *dayanık* kelimeleri şimdilik kullanılmamaktadır. Bu iki ek *katıksız* (*katık*), *eksiksiz* (*eksik*), *isteksiz* (*istek*), *kapaksız* (*kapak*), *deliksiz* (*delik*) gibi kelimelerde müstakil olarak da kullanılabilir.

...-Ak-II[+]: Şu kelimelerde -Ak ve -II ekleri birleşik olarak kullanılmaktadır: *Sürekli, dokunaklı, okunaklı*. Aktif olarak kullanılmayan *sürek**⁸, *dokunak* ve *okunak* kullanım dışı kelimedir. -Ak ve -II ekleri *yataklı* (*yatak*), *saçaklı* (*saçak*), *uyaklı* (*uyak*), *duraklı* (*durak*) gibi kelimelerde birleşmeden görev yapmaktadır.

...-Ak -sIz[+]: -Ak eki -II ekiyle olduğu gibi -sIz ekiyle de birleşebilmektedir. Örnek: *Süreksiz, okunaksız*. Yukarıda belirtildiği gibi *sürek* ve *okunak* kullanım dışı kelimedir. Bu ekler, *yataksız* (*yatak*), *uyaksız* (*uyak*), *direksiz* (*direk*), *saçaksız* (*saçak*) gibi kelimelerde birleşmeden de kullanılabilir.

...-Ak-IA-: -Ak eki, *itekle-*, *tartakla-* kelimelerinde isimden fiil yapan -IA- ekiyle birleşerek kullanılmaktadır. *İtek* ve *tartak* kelimeleri günümüz itibarıyla kullanılmamaktadır. *Bıçakla-* (*bıçak*), *konakla-* (*konak*), *durakla-* (*durak*) gibi

⁷ *Tutum* kelimesi TS'de "tutulan yol, davranış" anlamında geçmektedir (TS: 2260). Bu anlamıyla da Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Fakat *tutumlu* kelimesinin türetilmesinde bu kelime dikkate alınmamış; doğrudan *tur-* köküne -m ve -lu ekleri getirilmiş olmalıdır. Çünkü *tutum* kelimesinde "tasarruf etmek" anlamı yoktur.

⁸ *Sürek* Türkiye Türkçesinde *sürek avı* tabirinde kullanılmaktadır. *Sürekli* ve *süreksiz* kelimelerinin kuruluşunda bu *sürek* kelimesi dikkate alınmayıp -ekli ve -eksiz birleşik olarak doğrudan *sür-* fiili-ne getirilmiş olmalıdır.

Türkiye Türkçesinde Birleşik Eklerle Oluşturulmuş Sözlük Ögeleri

kelimelerde *-Ak* ve *-IA* ekleri ayrı ayrı kullanılabilirlerdir.

...^o*k-IA-*: *-k* eki de kimi kelimelerde *-IA-* ekiyle birleşerek kullanılabilirlerdir. Örnek: *dürtükle-*, *sayıkla-*, *sürükle-*, *uyukla-*. Şimdilik kullanımı bulunmayan *dürtük*, *sayık*, *sürük* ve *uyuk* kullanım dışı kelimedir. Bu ekler *açıkla-* (*açık*), *tanıkla-* (*tanık*), *uçukla-* (*uçuk*) gibi kelimelerde müstakil olarak kullanılmaktadır.

...^o*r-II[+]*: Sıfat fiil eki *-^or* ile *-II* ekleri *duyarlı* ve *tutarlı* kelimelerinde birleşerek görev yapmaktadır; bu sebeple *duyar* ve *tutar* kullanım dışı kelimedir. *Yararlı* (*yarar*), *gelirli* (*gelir*) gibi kelimelerde ^o*r* ve *-II* ekleri birleşmeden kullanılmaktadır.

... ^o*r-sIz[+]*: Sıfat fiil eki *-^or*, *-II* ekiyle olduğu gibi *-sIz* ekiyle de birleşerek görev yapabilmektedir. Örnek: *Duyarsız*, *tutarsız*. Yukarıda da belirtildiği gibi, *duyar* ve *tutar* kelimeleri canlı olarak kullanılmadığı için kullanım dışı kelimedir. Bu ekler *yararsız* (*yarar*), *gelirsiz* (*gelir*) kelimelerinde ayrı ayrı kullanılabilirlerdir.

...^o*n-ç[+]*: Fiilden fiil yapan *-n* ekiyle fiilden isim yapan *-ç* eki bir kısım kelimelerde birleşik olarak kullanılmaktadır. Örnek: *korkunç*, *kakınç*, *basınç*. Canlı olarak kullanılmayan *korkun-*, *kakın-*, *basın-* fiilleri kullanım dışı kelimedir. Bu ekler *kazanç* (*kazan-*), *övünç* (*övün-*), *bilinç* (*bilin-*), *sevinç* (*sevin-*) gibi kelimelerde birleşmeden de kullanılabilirlerdir.

...^o*t-Im[+]*: Fiilden fiil yapan *-t-* ekiyle fiilden isim yapan *-m-* eki *kalıtım* ve *denetim* kelimelerinde birleşerek görev yapmaktadır. *Kalıt-* ve *denet-* fiilleri canlı olarak kullanılmadığı için kullanım dışı kelimedir. Bu ekler *anlatım* (*anlat-*), *uzatım* (*uzat-*) gibi kelimelerde müstakil olarak da kullanılabilirlerdir.

...*-I-I[+]*: Bazı kelimelerde fiilden fiil yapan *-l-* eki, fiilden isim yapan *-I* ekiyle birleşerek kullanılmaktadır. Örnek: *dayalı*, *döşeli*, *tikalı*, *kapalı* vb. Bu durumda, canlı olarak kullanılmayan *dayal-*, *döşel-*, *tikal-*, *kapal-* fiilleri kullanım dışı kelimedir. Burada *dayalı*, *döşeli* gibi örneklerde *lı / li* ses grubu isimden isim yapan *-II* eki zannedilebilir; fakat *daya-*, *döşe-* gibi kelimeler fiil oldukları için bu eki almaları mümkün değildir. Ayrıca bu kelimelerde bir edilgenlik ve dönüşlülük anlamı da sezilmektedir (bu konuda ayrıntılı bilgi ve tartışmalar için bk. Ergin 1993: 182-183). Diğer taraftan, *yazılı* ve *yapılı* "iri" gibi örnekler *yazılı-*, *yapılı-* biçimindedir; zaten *yazı* ve *yapı* kelimeleri de yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu iki ek *yumulu* (*yumul-*), *örtülü* (*örtül-*), *örülü* (*örül-*), *ekili* (*ekil-*) gibi birçok kelimeye ayrı ayrı kullanılabilirlerdir.

Bunların yanı sıra sadece birer örnekte görülen ek birleşmeleri de vardır. Örnek: *Uygula-*, *kanıkta-*, *akışkan*, *yüksek*, *enlem*, *sürerlik*. Şimdilik dilde kullanımını bulunmayan *uygu*, *kanık*, *akış-*, *yükse-*, *enle-* ve *sürer* kullanım dışı kelimelerdir.

dir.

Buraya kadar, Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerde iki tane ekin birleştiği ve bu şekilde kullanıldığı görüldü. Bazı durumlarda ise, az sayıda olmakla beraber üç veya dört tane ek birleşerek görev yapmaktadır. Bu ekler şunlardır:

...+IA-n-dIr-: İsimden fiil yapan -IA- eki, bazı kelimelerde -n- ve -dlr- ekleriyle birleşerek kullanılmaktadır. Örnek: ödüllendir-, cezalandır-, tarihlendir-, ilişkilendir-, isimlendir-, projelendir-, taksitlendir-, ücretlendir-. Bu durumda ödülle-, ödülleni-, cezala-, cezalan-*, tarible-, tarihlen-, ilişkiye-, ilişkileni-, isimle-, isimleni-, projele-, projeleni-, taksitle-, taksitleni-, ücretle-, ücretleni- fiilleri şu an için kullanılmamaktadır. Bu üç ek ilgilendir- (ilgile-, ilgileni-), cevaplandır- (cevapla-, cevaplani-), örgütlendir- (örgütle-, örgütleni-), sallandır- (salla-, sallani-), sınırlandır- (sınırla-, sınırlani-), sulandır- (sula-, sulani-) gibi kelimelerde birleşmeden de kullanılabilir.

...+IA-ş-tIr-: İsimden fiil yapan -IA- eki şu kelimelerde -ş- ve -tIr- ekleriyle birleşerek görev yapmaktadır: kamulaştır-, kitaplaştır-, oyunlaştır-, romanlaştır-, devletleştir-, hikâyeleştir-. Buradaki kamulaş-, kamula-, kitaplaş-, kitapla-, oyunlaş-, oyunla-, romanlaş-, romanla-, devletleş-, devletle-, hikâyeleş-, hikâyeleş-, kelimeleri canlı olarak kullanılmadığı için kullanım dışı kelimedir. Bu ekler karşılaştır- (karşıla-, karşılaş-), ağırlaştır- (ağırla-, ağırlaş-), zorlaştır- (zorla-, zorlaş-), anlaştır- (anla-, anlaş-), kolaylaştır- (kolayla-, kolaylaş-), denkleştir- (denkle-, denkleş-), eşleştir- (eşle-, eşleş-) gibi birçok kelime müstakil olarak da kullanılabilir.

...+IA-mA-sI-n-A: Birkaç kelime -IA-, -mA-, -sI ve -A ekleri birleşerek görev yapmaktadır. Örnek: Diklemesine, yanlamasına, uzunlamasına. Burada, dikle-, dikleme, diklemesi, yanla-, yanlama, yanlaması, uzunla-, uzunlama, uzunlaması kelimeleri günümüz itibarıyla kullanılmamaktadır. Yukarıdaki uzunlamasına, diklemesine, yanlamasına kelimelerindeki -IA-, -mA-, -sI ve -A ekleri âdeta tek bir ek gibi görev yapmaktadır.

Bu ekler başka birçok kelime birleşmeden kullanılabilir. Fakat birleşmeden kullanılabildiği kelimelerdeki işleviyle birleşerek kullanıldığı kelimelerdeki işlevi birbirinden farklıdır. Meselâ, beklemesine kelimesinde bu ekler ayrı ayrı kullanılabilir: bekle-, bekleme, (onun) beklemesi, beklemesine (rağmen). Bu eklerin, birleşmeden kullanıldıkları beklemesine (rağmen), kelimesi ile birleşerek kullanıldıkları uzunlamasına kelimesinde kelime köklerine kattıkları anlamlar farklıdır. Çünkü uzunlamasına kelimesinde bu ekler tek bir ek gibi görev yapmaktadır.

Bunların yanı sıra, kökün ve ekin türü bakımından bozuk yapıda olan;

Türkiye Türkçesinde Birleşik Eklerle Oluşturulmuş Sözlük Öğeleri

bir başka ifadeyle, yanlış türetilmiş çeşitli kelimelerde de ek birleşmelerine rastlanmaktadır. Örnek: *bağımlı, yükümlü, bağımsız, bağımtı* vb. Burada *bağ* ve *yük* isim köklerine sadece fiile gelebilen *-m* fiilden isim yapma eki getirilmiştir. Aynı şekilde *yük* köküne fiilden fiil yapan *-n-* eki getirilmiştir. Bu ekler *-li* ve *-sız* ekleriyle birleşerek kullanılmaktadır; çünkü *bağım, yüküm, bağın-* kelimeleri aktif olarak kullanılmamaktadır.

Bu tür ek birleşmelerinde ve kullanım dışı kelimelerde çeşitli etkenler rol oynamaktadır. Bu etkenler şu şekilde gruplandırılabilir:

1. Meselâ, *yükümlü* kelimesinin türetilmesinde aynı anlamda olan *bükümlü* kelimesinin analojik etkisi rol oynamış olmalıdır.

2. Bir başka etken, yabancı kelimelere karşılık bulma kaygısıdır. Bunun en güzel örneği de İngilizce *timing* kelimesine karşılık olarak türetilen *zamanlama* kelimesidir. Aynı şekilde *doğaçlama* kelimesi de Arapça *irticalen* kelimesine karşılık olarak türetilmiştir.

3. Bazı durumlarda birden fazla yapım ekiyle türetilen kimi kelimelerde, kelimenin birinci yapım ekli kısmı aktif kullanımdan düşmekte; bunun sonucunda iki ek birleşik olarak görev yapar hâle gelmektedir. Bu duruma *dazlak* kelimesi örnek olarak verilebilir. Geçmişte canlı olarak kullanılmış olan ve günümüzde hâlâ Anadolu ağızlarında kullanılan *daz* kelimesinden muhtemelen *dazla*⁹ biçiminde bir fiil yapılmış; daha sonra da bu fiilden *dazlak* kelimesi türetilmiş olmalıdır. Zamanla *dazla-* fiili kullanımdan düşünce *dazlak* kelimesindeki *-la* ve *-k* ekleri birleşik olarak görev yapar duruma gelmiştir. Aynı durum *ödlek, torlak* ve *kozalak* kelimeleri için de geçerlidir.

4. Bazı durumlarda, aktif olarak ve ayrı ayrı kullanılan bazı örnekler baktığımızda iki veya üç ek bir bütün olarak kullanılabilir. Meselâ, *işçilik, demircilik; durakla-; koşuştur-, sıkıştır-; sulandır-, cevaplandır-; karşılaştır-, zorlaştır-* gibi ek birleşmesi görülmeyen kelimeler, *hayvancılık, kovboyculuk; iekle-; araştır-, ovuştur-; taksitlendir-, ücretlendir-; devletleştir-, hikâyeleştir-* gibi kelimelerin türetilmesinde etkili olmuş olmalıdır. Bu arada, 3. maddede değerlendirilen ek birleşmelerinin de bu gruba girebileceği ihtimâli göz ardı edilmemelidir.

Kaynaklar

Eraslan, Kemal, (1996), Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu, 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 678, s. 381-385.

⁹ Her ne kadar, yazılı metinlerde *dazla-* fiiline rastlanmıyorsa da *dazlak* kelimesine bakarak bir zamanlar bu fiilin kullanılmış olma ihtimâli düşünülebilir. Diğer taraftan, bu tür kelimeler 4. gruba da girebilir.

- Ergin, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım / Yayım / Tanıtım.
- Ersoylu, Halil, (1996), *-İbanUñ, -UbanUñ Gerundiumu*, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 678, s. 433-438.
- Korkmaz, Zeynep (1966), Türkçede *-öl* eki (*-al / -el, -ıl / -il, -ul / -ül; -sal / -sel*) I, *Türk Dili*, 181: 24-32.
- Korkmaz, Zeynep, (1967), Türkçede *-öl* eki (*-al / -el, -ıl / -il, -ul / -ül; -sal / -sel*) II, *Türk Dili*, 187: 514-519.
- Korkmaz, Zeynep, (1987), Türkçede *-ön* Zarf-fiil Eki İle *-pan / -pen* Eki ve Türemleri, *TDAY-Belleten 1984*, s. 155-165.
- Korkmaz, Zeynep, (1995), Türkiye Türkçesindeki *-madan / -meden < -madın / -medin* Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 629, s. 151-159.
- Memmedli, Yunus, (1996) Asemantik Kelimelerin Çağdaş Türk Dillerindeki Karşılıkları Üzerine, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 678, s. 725-743.
- TDK, (1996), *İmlâ Kılavuzu*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 525.
- Tekin, T. ve diğerleri, 1995, *Türkmençe - Türkçe Sözlük. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18*, Ankara: Simurg yayınları.
- TS = TDK, (1998), *Türkçe Sözlük 1 - 2*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 549.
- Yudahin, K. K., (1998), *Kırgız Sözlüğü I*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 93.